

YOZMA NUTQ VA UNING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Shakarova Nilufar Xabibullayevna,
Magistrant, Toshkent amaliy fanlar universiteti
G-mail: nilufarshakarova2@gmail.com

Ilmiy rahbar: Saidaxmedova Odina,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada yozma nutqning lingvistik va psixolingvistik xususiyatlari, uning og'zaki nutqdan farqli jihatlari hamda kognitiv jarayonlar bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Yozma nutq inson tafakkuri, xotira va diqqat bilan chambarchas bog'liq murakkab nutq faoliyati hisoblanadi.

Kalit so'zlar. Og'zaki va yozma nutq, fonema, grafema, psixolingvistika, kognitiv jarayon, o'qish, yozish, tafakkur

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистические и психолингвистические особенности письменной речи, её отличительные стороны от устной речи, а также её связь с когнитивными процессами. Письменная речь является сложной речевой деятельностью, тесно связанной с мышлением, памятью и вниманием человека.

Ключевые слова: устная и письменная речь, фонема, графема, психолингвистика, когнитивный процесс, чтение, письмо, мышление.

Abstract. This article analyzes the linguistic and psycholinguistic features of written speech, its differences from oral speech, and its connection with cognitive processes. Written speech is considered a complex speech activity closely related to human thinking, memory, and attention.

Keywords: oral and written speech, phoneme, grapheme, psycholinguistics, cognitive process, reading, writing, thinking.

Kirish. Yozma nutq inson tafakkuri va muloqotining muhim shakllaridan biri bo'lib, u fikrlarni grafemalar orqali ifodalash va uzoq muddat saqlash imkonini beradi. Og'zaki nutqdan farqli ravishda yozma nutq ko'proq rejalashtirish, mantiqiy izchillik va grammatik aniqlikni talab qiladi. Psixolingvistik jihatdan yozma nutq xotira, diqqat va tafakkur kabi kognitiv jarayonlar bilan chambarchas bog'liq murakkab faoliyat hisoblanadi. U og'zaki nutq asosida shakllanadi, biroq keyinchalik mustaqil til tizimi sifatida rivojlanadi. Mazkur maqolada yozma nutqning lingvistik va psixolingvistik xususiyatlari hamda uning og'zaki nutqdan farqlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Yozma nutqning lingvistik va psixolingvistik xususiyatlari ko'plab tadqiqotlarda o'rganilgan. D. Nunan yozma nutqni murakkab kognitiv jarayon sifatida ta'riflab, unda fikrni tanlash, rejalashtirish va ifodalash muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi. A. Hogue va A. Oshima esa yozma nutqni mahsulot emas, balki bosqichma-bosqich shakllanadigan jarayon sifatida izohlaydi.

Rus psixolingvistikasida A. A. Leontyev va "nutq faoliyati nazariyasi" vakillari yozma nutqni murakkab kognitiv tizim sifatida ko'rib, uning transkripsiya va kompozitsiya bosqichlarini ajratib ko'rsatadi. Umuman, adabiyotlar yozma nutqning tafakkur, xotira va til tizimi bilan uzviy bog'liqligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda yozma nutqning lingvistik va psixolingvistik xususiyatlarini o'rganish uchun tavsifiy va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod yozma nutqning lingvistik birliklari va ularning kognitiv jarayonlar bilan bog'liqligini yoritishga xizmat qildi.

Qiyosiy yondashuv esa yozma va og'zaki nutq o'rtasidagi farqlarni aniqlash hamda yozma nutqning o'ziga xos psixolingvistik xususiyatlarini belgilash imkonini berdi. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlar tahlili ham muhim manba sifatida qo'llanildi.

Tahlillar va natijalar. Nutqning ikki asosiy shakli – og'zaki va yozma nutq – insoniyat madaniyatining poydevorini tashkil etadi. Og'zaki nutq bevosita muloqotni ta'minlasa, yozma nutq bilimlarni uzoq muddat saqlash va tarqatishga xizmat qiladi. Yozma nutq jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, madaniy meros va ilmiy taraqqiyotda muhim o'rinni egallaydi.

Yozma nutq og'zaki nutqdan farqli o'laroq, vizual ramzlar orqali ifodalanadi. U tilning grafik shakli bo'lib, fonemalar (ovozli birliklar) yoki morfemalarni (ma'no birligi) belgilovchi ramzlar (harflar, belgilar) orqali ifodalanadi. Shu bilan bir qatorda, yozma nutq quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- ma'lumot ko'rish orqali qayta ishlanadi;
- yozma matn vaqt o'tishi bilan o'zgarmas bo'lib qoladi, bu og'zaki nutqning vaqtinchalik xususiyatidan farq qiladi.
- sintaktik va semantik qoidalarga qat'iy rioya etilishi talab etiladi.

Yozma nutq tilning turg'un shakli bo'lib, u og'zaki nutqdan farqli o'laroq, rejalashtirilgan va me'yorlashtirilgan xususiyatlarga ega. Lingvistikada yozma nutq tilning ijtimoiy faoliyat turi sifatida qaraladi, unda imlo, tinish belgilari va uslub qoidalari muhim ahamiyatga ega. Yozma nutqning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

Turg'unlik: Yozma matnlar vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydi, bu bilimlarni uzoq muddat saqlashga imkon beradi. Masalan, "Qutadg'u bilig" asari o'zbek xalqining axloqiy qadriyatlarini yozma shaklda saqlab qoldi.

Standartlashtirish: Imlo va grammatik qoidalar tilning me'yorlashuvini ta'minlaydi, bu jamiyatda ijtimoiy birlashuvni kuchaytiradi.

Murakkablik: Yozma nutqda sintaktik tuzilmalar va leksik boylik yuqori bo'lib, bu ilmiy va adabiy matnlarni yaratishga yordam beradi.

Ferdinand de Saussure nazariyasiga ko'ra, yozma nutq til (langue) va nutq (parole) o'rtasidagi farqni ko'rsatadi: til umumiy tizim bo'lsa, yozma nutq uning individual qo'llanilishi sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek tilida bu xususiyat "Alpomish" eposining yozma shaklida ko'rinadi, unda xalq og'zaki ijodi doimiy shaklga keltirilgan. Psixolingvistik tadqiqotlar ahamiyati yozma nutqni takomillashtirishda matn tuzilishi va semantik idrok etish mezonlarini aniqlashda namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, o'rganish jarayoni odatda tinglashdan boshlanadi. Keyinchalik esa gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalari ketma-ketlikda rivojlanadi.

Yozma nutqning murakkabligi shundaki, bu jarayon bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan kognitiv jarayonlarning integratsiyasi bilan belgilanadi.

Yozma nutq boshqa til ko‘nikmalariga nisbatan murakkabroq bo‘lib, u fikr va his-tuyg‘ularni yozma shaklda ifodalash qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

Yozma nutq haqida olimlar turlicha tadqiqotlar olib borishgan. Jumladan, D.Nunanning fikriga ko‘ra, yozuv jarayoni ikki jihatni o‘z ichiga oladi: jismoniy va kognitiv. Jismoniy jihat matni yaratishning fizik harakati bo‘lsa, kognitiv jihat esa g‘oyalarni tanlash, ularni bayonot va bandlarga joylashtirish, shuningdek, maqsadli auditoriya uchun tushunarli bo‘lishini ta‘minlash kabi intellektual faoliyatni o‘z ichiga oladi.[1] Darhaqiqat, yozma nutqning maqsadi nafaqat fikr va his-tuyg‘ularni ifodalash, balki insonlarda ma‘lum taassurot qoldirishdan ham iborat.

Shuni alohida ta‘kidlab o‘tish lozimki, yozma nutq ma‘lum bir muddatni va doimiy aqliy faoliyatni talab qiluvchi murakkab kognitiv jarayondir. Bu jarayonda birinchidan, yozuvchidan ma‘lumotlarni mantiqiy izchillikda yozib chiqish; ikkinchidan, matn mavzusiga mos so‘zlarni tanlash grammatik qoidalar, jumla tuzilmalariga alohida e‘tibor qaratish talab etiladi. Shuningdek, D. Nunan yozuvni oson yoki o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan ko‘nikma emas, balki “til olamida eng murakkab vazifalardan biri” deb hisoblaydi.[1]

Oshima va Hogue nazariyasiga ko‘ra, yozuv mahsulot emas, balki murakkab kognitiv jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon davomida yozish amaliyotini bajaruvchi, fikrlarni izchil tartibda jamlaydi, mantiqiy bog‘liq gaplarni tuzadi va paragrafning ma‘nosini to‘liq anglashga yordam beradigan matn yaratadi.[2]

Ilmiy jihatdan qaraganda, yozuv kompetensiyasi – bu bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan lingvistik, kognitiv va ijtimoiy-madaniy omillar natijasida yuzaga keladigan ko‘p qirrali va murakkab kognitiv jarayondir.[3] Bundan tashqari, yozma nutq lug‘at boyligi, talaffuz va grammatikaga asoslangan boshqa til ko‘nikmalari va komponentlarini birlashtiruvchi va ularni fikrlash jarayonida qo‘llab-quvvatlovchi vosita vazifasini bajaradi.

Ma‘lumki, psixolingvistikada yozma nutq “ikkilamchi til tizimi” deb ataladi, chunki u og‘zaki nutq asosida shakllanadi. Masalan, bolalikda yozma nutqni o‘rganish og‘zaki nutqni takrorlash orqali boshlanadi, ammo keyinchalik mustaqil kognitiv jarayonlarga aylanadi.

O‘qish – yozma nutqni qayta ishlashning asosiy mexanizmi bo‘lib, psixolingvistik modellar orqali tushuntiriladi. Eng mashhur modellarni ikki yo‘nalishli model, ya‘ni **Fonetik yo‘nalish hamda leksik yo‘nalish tashkil qiladi**. Fonetik yo‘nalish deganda harflarni ovozga aylantirish, ya‘ni grafemalarni fonemalarga konversiya qilish nazarda tutiladi. Bu yo‘nalish yangi so‘zlarni o‘qishda ishlatiladi. **Leksik yo‘nalish** esa tanish so‘zlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri semantikaga bog‘lashni anglatadi.

Ushbu model miyaning chap yarim sharidagi zonalarini faollashtiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qishning buzilishi fonetik yo'nalishning zaifligidan kelib chiqadi.

Yana bir model bog'lovchi model sanaladi. Unda o'qish statistik o'rganish orqali sodir bo'ladi. Bu model yozma nutqning individual farqlarini yaxshi tushuntiradi.

Yozish o'qishdan farqli o'laroq, motorik va kognitiv jarayonlarni birlashtiradi. Psixolingvistikada yozish "transkripsiya" va "kompozitsiya" bosqichlariga bo'linadi. **Transkripsiya** deyilganda orfografik va grammatik qoidalarni qo'llash tushuniladi. **Kompozitsiya** esa semantik va pragmatik maqsadlarni rejalashtirishdir.[4]

Tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, yozish paytida rejalashtirish va nazorat faol bo'ladi. Bolalarda yozish rivojlanishi og'zaki nutq bilan parallel, ammo ko'proq kognitiv yuklama talab etadi.

Yozma nutqning psixolingvistik xususiyatlari miyaning chap yarim sharlari bilan bog'liq. Masalan, afaziya kasalligida yozma nutq og'zaki nutqdan ko'ra ko'proq buziladi. Individual farqlar esa til muhiti va genetik omillarga bog'liq: ikki tilli odamlarda yozma nutqdan ko'ra o'qish tezligi yuqoriroq bo'ladi

Yozma nutq tushunchasi psixolingvistikada tilning kognitiv asoslarini o'rganishning kalitidir. Uning xususiyatlari – vizual kodlash, struktural qat'iylik va nevrologik murakkablik – inson aqlining evolyutsiyasini aks ettiradi.

Xulosa. Yozma nutq murakkab lingvistik va psixolingvistik jarayon bo'lib, u tafakkur, xotira va diqqat bilan uzviy bog'liqdir. Tadqiqot natijalari yozma nutqning og'zaki nutqdan farqli ravishda rejalashtirish, mantiqiy izchillik va grammatik aniqlikni talab qilishini ko'rsatdi.

Shuningdek, yozma nutqning kognitiv jarayonlar bilan bog'liqligi uning inson til kompetensiyasini shakllantirishdagi muhim rolini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nunan, D. Second language teaching & learning. Heinle & Heinle, 1999. – 304 p.
2. Hogue, A., & Oshima, A. Introduction to academic writing. Longman, 2007. – 304p.
3. Ходжаниязова У.К. Формирование иноязычной письменной компетенции у учащихся уровня А 2 республики Каракалпакстан. – Нукус, 2022. – 12 с.
4. Основы теории речевой деятельности. – М., 1974. – С. 64.
5. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М., 1969.